

կառավարական զաւիթիան, անխնա թուրք աղան կամ քուրդ բեկը չէ, որ կողոպտում էր հայ գյուղացուն, շողացող սրի սարսափը չէ, որ դատարկում էր անպաշտպան ռայայի գրպանը, այլ՝ եկեղեցու «քաղցրաքարոզ» սպասարկուները, վանահայրերը, կաթողիկոսի ու պատրիարքի հաճախակի առաքած նվիրակները:

Դարի առաջին քառորդին, ավելի քան երբեք Արեւմտյան Հայաստան ու հայ գաղթօջախներ էին ափովել էջմիածնի, Երուսաղեմի, Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակները: Միայն Կ. Պոլսի հայերից էջմիածինը 1818 թ. նվիրատվություն է գանձել 559735 ղուրուշ⁸², Կարինից՝ 1814 թ.՝ 10000 ղուրուշ⁸³, 1818—1823 թթ. Արաբկիրի, Ակնի, Եվդոկիայի, Կեսարիայի հոգևոր վիճակներից 5100 ղուրուշ նվիրատվություն էր հավաքվել: 1840 թ. Հովհաննես կաթողիկոսը, Կ. Պոլսի պատրիարքի միջնորդությամբ, մեկ տարում թուրքահայատակ հայերից «գանձանակել» էր 66976 ղուրուշ դրամ⁸⁴:

Արեւմտահայությունը եկեղեցուն տալիս էր աջհամբույր, խաչհամբույր, գավազանապտուղ, նորածնի մկրտության, նորահարսի ու նորափեսայի պսակադրության վարձ, հանգուցյալի թաղման արարողությունը կատարելու գին, հոգեբաժին: Զատիկի տոնակատարության նպատակով եկեղեցականները գանձում էին յուր կամ յուրագին, նույնիսկ ընկալագրեր բաժանում դրա համար: Վանականները վանքի վիճակի գյուղացիներից պտղի էին հավաքում: Նրանք շահագործում էին հավատացյալների ֆիզիկական ուժը, վերակառուցել տալիս վանքերը, աշխատեցնում իրենց ագարակներում և փոխարենը, իբրև վարձ, բաժանում «մեղաց թողություն» կոչվող օրհնագրեր: Դրամավճարից ու բնամթերք տալուց բացի, գյուղացիությունը կոռային աշխատանք էր կատարում հայ հոգևորականության համար:

Արեւմտյան Հայաստանի աշխատավորությունը կեղեքվում ու թալանվում էր սուլթանական կառավարության, թուրք փաշաների, քուրդ խանների ու բեկերի, հայ հոգևոր ու աշխարհիկ վերնախավի կողմից:

6. ՔԱՂԱՔՆԵՐ, ԱՐՉԵՍՏՆԵՐ, ԱՌԵՎՏՈՒՐ

Արեւմտյան Հայաստանում և հարևան նահանգներում XIX դարի առաջին երեք տասնամյակներին կանգուն էին շուրջ 40 հայկական ու հայաբնակ քաղաքներ, որտեղ հայերի ձեռքին էին կենտրոնացած արհեստագործությունը և առևտուրը:

Ազգաբնակչության ստվարության, առևտրի ու արհեստագործության աշխուժության տեսակետից աչքի էին ընկնում Կարինը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Եվդոկիան: Սահմանամերձ Կարինը դարի սկզբներին ասիական նահանգների կենտրոնն էր, ազգաբնակչությամբ ամենամեծ քաղաքը:

Մինչև Ադրիանապոլսի պայմանագիրն ու արեւմտահայության զանգվածային գաղթը, Կարինն ուներ 130 հազար բնակիչ⁸⁵, Եվդոկիան (Թոքաթ)՝ 80,

⁸² Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 29, վավ. 133:

⁸³ Նույն տեղում, Թղթ. 25, վավ. 6:

⁸⁴ Վրացական ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 11, գ. 1120, ք. 1—2:

⁸⁵ Հայկական ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 57, վավ. 624, ք. 7, տե՛ս նաև Հովհ. Հակոբյան, Նշվ. աշխ., էջ 96:

Դիարբեքիրը՝ 40, Սերաստիան՝ 40, Վանը՝ 45—50, Ակնը՝ 20, Ադանան՝ 12, Ամասիան՝ 30 հազար⁸⁶, Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներն այս տասնամյակներին արդեն կորցրել էին իրենց ազգային միատարրությունը և վերածվել բազմազգ քաղաքների, ուր հայերենի կողքին ամենուր լսվում էր թուրքերեն, քրդերեն, հունարեն, ասորերեն և այլն:

Համեմատաբար հայաշատ էին Արարկիրը, Ակնը, Հաճընը, Մարաշը և հայաբնակ Եվդոկիան, Կեսարիան, այսինքն՝ այն քաղաքները, որտեղ հույների հետ հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Առևտրի ու արհեստագործության զարգացման համար եկամուտներ, մեծագումար հարկեր գանձելու շահից դրդված, պետությունն ավելի «հնարավորություն» էր տալիս քաղաքների զարգացմանը: Ակնհայտ էր, որ թուրքահպատակ նահանգներում, ծովամերձ Կիրիկիայում արհեստագործությունը շարունակում էր զարգանալ:

Տեսարան Բիբլիս (Բաղեշ) քաղաքից

Կայսրության արդյունաբերության ու վաճառականության մենաշնորհը, ընդհուպ մինչև դարակեսը, պատկանում էր թուրքահպատակ քրիստոնյա աղագերին՝ հայերին, հույներին, բուլղարներին ու սերբերին:

«Քաղաքներում, — գրում է Ի. Գոլոբորոդկոն, — առանց հայերի չէր կարող գոյություն ունենալ տեխնիկայի, արվեստի, գիտության, արհեստագործության որևէ ճյուղ»⁸⁷:

⁸⁶ Հայկ Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 162:

⁸⁷ И. И. Голобородько (И. Южанин), Старая и новая Турция, М., 1908, стр. 221.

Քաղաքաբնակ հայ ազգաբնակչության գերակշռող մեծամասնությունը պարապում էր բազմաճյուղ արհեստագործությամբ: Այդ արհեստաճյուղերի մեջ առաջնակարգ տեղ ուներ մետաղագործությունը՝ իր տարատեսակներով: Մետաղագործության հանրաճանաչ կենտրոններ էին Եվդոկիան, Վանը, Նրգրեկան, Կարինը, Աղանան, Զեյթունը: Մետաղագործության մեջ առաջնությունը տրված էր պղնձագործությանը: Այս ճյուղն ամենից ավելի զարգացած էր Եվդոկիայում: Հումքի բազային մոտ լինելը, արհեստագործության արտադրանքից ստացած եկամուտները հնարավորություն էին ընձեռում և շահագրգռում հայ պղնձագործներին արտագրելու ապրանքներ, քանակով շատ գնորդին բավարարելու, որակով լավ՝ մրցությանը դիմանալու համար: Ինձիճյանի վկայությամբ. «Արհեստավորների առումով Թոխաթը պետք է կոչել քաղաք պղնձագործների կամ դազանչիների, որոնց արտադրածը համբավավոր է և ընտիր է համարվում, քան օսմանյան տերության բոլոր վայրերինը: Թոխաթի պղնձե գեղեցիկ ամանները, սեղանի սպասքը, կրակարանները, կաթսաները և այլն, տարածված էին էրզրումում, Կոստանդնուպոլսում, Ամասիայում և ավելի հեռու՝ Սամսոնում և այլ նահանգներում»⁸⁸: Այս քաղաքում հայ պղնձագործների արհեստն առանց վերապահության, զարգացել և արվեստի էր վերածվել: Եվդոկիան դարձել էր հանուր Թուրքիայի մետաղագործության կարևոր ու մեծ ապագա խոստացող կենտրոններից մեկը:

Պղնձագործությունը զարգացած էր նաև Կարինում, որտեղ 1818 թ. կային պղնձագործական 29 արհեստանոցներ: Սրանք գործում էին միավորված և 1826 թ. մշակել էին «Դիր ուխտադրության և պայմանի»⁸⁹ նշանաւոր կանոնադրությունը, մի փաստաթուղթ, որը կասկած չի թողնում Կարինում եղած պղնձագործության բարձր մակարդակի մասին:

Պղնձագործները Նրդնկայում պատրաստում էին կաթսաներ, թասեր, ափսեներ, ինքնաեռներ, գեղեցիկ ու նուրբ ջրամաններ: Նրանց արտադրանքը հետագայում ցուցադրվում էր Փարիզի, Վիեննայի, Ֆիլադելֆիայի ցուցահանդեսներում և նույնիսկ մրցանակներ շահում:

Խարբեղում, Կարինում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիւրում զարգացած էր նաև երկաթագործությունը: Պատրաստում էին երկաթյա գործիքներ, կողպեքներ, մանկական օրորոցներ, անիվներ, կառքեր, մկրատներ, դանակներ, բազմատեսակ սառը զենքեր և հրազեն: Սակայն մետաղամշակության ճյուղերում ոսկերչության մենաշնորհն էլ մնում էր հայերին:

Ոսկերչությունը լայն տարածում ուներ Կարինում, Ախալցխայում, Սեբաստիայում, իսկ Արևմտյան Հայաստանում զարգացած այդ արհեստի հրուշակված հայրենիքը Վանն էր: Վանում առկերչական արհեստը մյուս արհեստներու նման սահմանափակ չէ, որոնցմէ արտադրված ապրանքներու տեսակները գրեթե 30-ը չեն անցնիր. ան կընդարձակվի այնքան՝ որքան կզորին արհեստավորի միտքն ու կարողությունը»⁹⁰:

Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին արգելված էր զենք կրել: Հայը

88 Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 290:

89 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 258, վավ. 130, Բ. 1—5:

90 Հայկական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 227, գ. 346, Բ. 1:

զրկված էր սառը զինք կրելու և հրազեն գործածելու իրավունքից, սակայն ներքին «արտոնված» էր դրանք արտադրելու: Սասունցի և զեյթունցի քաջակորով լեռնականները զինքեր էին արտադրում իրենց համար: Հրացանը հարազատ մանկան հավասար դասելով, նրանք «դողում էին զինքի վրա», որովհետև դրանով էին պաշտպանում իրենց գոյությունն ու անկախությունը: Զինագործության օջախներ էին ոչ միայն Զեյթունն ու Սասունը, այլև արհեստաշատ Կարինն ու Վանը: Կարինի զինագործները դարերով զինք են մատակարարել թուրքերին, մերձակայքում ապրող քրդերին: Կայսրությունով մեկ հռչակված էին Կարինի «Եղի կարդալ» ընտանիքը, Վանյան գերդաստանը:

Կաշեգործության, կոշկակարության, թանկարժեք մորթիներից մուշտակների պատրաստելու արհեստանոցներ կային Ադանայում, Մարաշում, Բաղեշում, Կարինում, Դերսիմում և այլ քաղաքներում: Արհեստի այս մարզը, սակայն, էական տեղ չէր գրավում հայ արհեստագործության բնագավառում:

Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում գոյություն ունեին արհեստի բազմաթիվ այլ տեսակներ: Կային թիթեղագործներ, մսագործներ, հյուաններ, վարսավիրներ, հացագործներ, թաղիքագործներ, պայտառներ, որմնադիրներ, կավագործներ, համետագործներ: Արհեստագործության թվարկված ճյուղերի մեջ ներգրավված մարդիկ, չնչին բացառություներով արտադրում էին պարզունակ արտադրամիջոցներով, բավարարում միայն տեղական կարիքները: Փոքր էր սրանց տեսակարար կշիռը Թուրքիայի ընդհանուր արտադրության, առավել ևս առևտրի հաշվեկշռում:

Ավելի զարգացած էին բրդե և բամբակե գործվածքների արտադրությունը, շթագործությունը, փտավազգործությունը: Սրանց առաջընթացին նպաստում էին բրդի ու բամբակի, մետաքսահումքի, ինչպես նաև կարմիր տորոն կոչվող ներկանյութի առատությունն Արևմտյան Հայաստանում: Անասնապահներն ու երկրագործներն արհեստավորին տալիս էին բուրդ, բամբակ, մետաքս, վուշ և կանեփաթել, սակայն վերջիններս դրանով չբավարարվելով, Եվրոպայից ներմուծում էին կիսապատրաստ հումք, մշակում արհեստանոցներում, գեղեցիկ տեսք ու ձևավորում տալիս, ներկում չգունաթափվող ներկով, վաճառահանում հայրենական և օտար շուկաները:

Կարինում արտադրում էին չիթ, մետաքսյա գործվածքներ, ընտիր շալեր, քիլիմ կոչվող գորգեր, բրդյա աբաներ: 1818 թ. Կարինի շթագործ արհեստագործների թիվը հասնում էր 100-ի⁹¹, որոնք աշխատում էին 50-ից ավելի արհեստանոցներում: Աբաճիներն ունեին շուրջ 31 արհեստանոց, քյուրքճիները՝ 15 արհեստանոց, իսկ մահուդագործներն հայտնի էին ամբողջ կայսրությունում: Այնքան էր տարածվել սրանց հռչակը, որ հեռավոր քաղաքներից արհեստավոր վարպետներ էին գալիս այստեղ տեղի արդյունագործությանը ծանոթանալու, հայերի մոտ կատարելագործվելու: 1837 թ. հուլիսի 5-ի կառավարության հրահանգով Սիվինի (Բուլղարիա) մահուդագործները⁹² գալիս են Կարին կատարելագործման: Նման խմբեր էին ընդունում նաև կարնեցի պղնձագործները և զերձակները:

91 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 53, վավ. 263, 1818, ք. 6—7:

92 А. Косев, Новая история Болгарии, М., 1952, стр. 87.

Կարինի դերձակությունն առաջնակարգ էր Թուրքիայում: Նրանք կատարում էին օտար վաճառականների, նույնիսկ կառավարության պատվերները: Դերձակների թիվն անցնում էր 300-ից: Հիշատակվում են «Բեզազ օղլի խան»-ում նստած 45 դերձակները, «Թոփխանեի դերձակներ»՝ 10 արհեստանոց, «Թրուի շարշավչիներ»՝ 50 արհեստանոց, «Դաշխանեի դերձակներ»՝ 15 արհեստանոց և այլն⁹³:

Որակյալ կտավ՝ կառմիւր շիլա էին արտադրում Բաղեշում: Կային 100-ի չափ կտավագործներ, որոնք «կարմիր ներկով ներկված պատվական կտավ մը կշինեն, որ բոլոր Քրդստանի մեջ կգործածվի»⁹⁴: Վանի ջուլհակները հնամենի գործիքներով արտադրում էին տարատեսակ կտավեղեն: Ակնի հայ արհեստավորներն արտադրում էին բամբակյա և մետաքսյա հյուսվածքներ, ինչպես նաև տպածո և ձեռքով ներկված «յազմայի վարշամակներ»:

Խարբերդում գործում էին «ասուրաց չիթ» կոչվող կտավեղենը, որը դիմացկունության ու չգունաթափման շնորհիվ մեծ հաջողությամբ վաճառվում էր քրդերի մեջ:

Մարաշում զարգացած էր ջուլհակությունը (ջուլհալը): Առևտրականները գործարքի մեջ մտնելով արհեստագործ վարպետների հետ, հավաքագրում էին ջուլհակություն իմացող տղամարդկանց ու կանանց, թեև բաժանում, գործել տալիս ալաշա կոչվող քաթանանման չիթը: Քաղաքում պատրաստում էին արաներ՝ մետաքսաթել սըրման, բրդյա պետեն: Մարաշի արտադրանքը՝ վաճառվում էր Փոքր Ասիայի քաղաքներում, Սիրիայում: Մեծ հաջողություն ունեիր ատվեղենը՝ դումաղը: Պասմախաններն ընդունում էին դրսից բերված գործվածքները, նրանց վրա «տպածո գեղեցիկ դաճեր» հանում և ստացված եկամուտով բազմաթիվ գերդաստաններ պահում:

Թուրքերի կողմից լավորակ հողերը զավթելու հետևանքով մշակելի հողատարածությունների պակասը պատճառ դարձավ, որպեսզի հաճընցի հայր իր գոյությունը պահպանելու համար զբաղվեր արհեստով ու առևտրով: Քաղաքի խաղախորդարանի (թաղարանցի) շուրջը համախմբված 20—25 տնակներում աշխատող արհեստավորները ծանր պայմաններում մշակում էին անասունների մորթիները, բուրդը կամ մազը, ապա ուղարկում արտադրության այլ ճյուղերին: Բուրդն օգտագործում էին լայն շավվարների գործելու համար: Արտադրանքի մի մասը վաճառում էին Հաճընի շրջակա գյուղերում, մեծ մասը արտահանում Մարաշի, Բիթլիսի, Այնթափի, Հալեպի, Ալեքսանդրիայի և մանավանդ Ադանայի շուկաները: Նշանավոր արհեստագործներ էին Մըխեյան, Աշըգյան, Պելլան, Ղարիբյան և այլ գերդաստանները: Հաճընցիները և մարաշցիները հայտնի գուլպագործներ էին: Արտադրած բրդյա գուլնեզուլն գուլպաներով նրանք քավարարում էին Կիլիկիայի ազգաբնակչության գրեթե մեծ մասի պահանջները: Արհեստի այս ճյուղում աշխատում էին բացառապես կանայք, որոնք զբաղվում էին նաև ձեռագործով:

Դարի առաջին կեսի Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի քաղաքներում բամբակագործությունը և բրդե կտորեղենի, արաների, մուշտակ-

93 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 33, վավ. 263, Բ. 7—15:

94 Բառունակ Պէյի Ֆեռունխան, Նշվ. աշխ., էջ 149:

ների արտադրությունը դեռևս գտնվում էր ծայրաստիճան ցածր մակարդակի վրա. սակավաթիվ էին մանուֆակտուրաները: Արհեստագործները, ճիշտ է, կապված էին արտաքին շուկայի հետ, սակայն հիմնականում սահմանափակվում էին միջնադարյան արհեստանոցներով, լավագույն դեպքում պահում էին աշակերտներ:

Սվազի և Կեսարիայի նահանգներում գտնվող Սվազ, Եվդոկիա, Ամասիա, Կեսարիա, ինչպես նաև Ուրֆա քաղաքները արդյունագործության մարզում ստեղծել էին մանուֆակտուրաներ: Նրանք հումքը ստանում էին Եվրոպայից՝ մշակված կամ կիսամշակ ձևով, դրանից գործվածքներ էին պատրաստում և վաճառքի հանում անգլիական, ֆրանսիական շուկաներում: Արհեստանոցներում աշխատողների թիվը գնալով ավելանում էր, գործադրվում էր վարձու աշխատանք, արտադրողը կախման մեջ էր ընկնում գնորդ-վաճառականից, որը թելադրում էր իր կամքը ոչ միայն գների, այլև ապրանքների տեսակների, գույնի ու ձևի վերաբերյալ:

Ամասիա քաղաքի ընդհանուր տեսքը

Բամբակագործության և մետաքսագործության մարզերում մանուֆակտուրաներ էին առաջացել Ուրֆայում, Դիարբեքիքում, Բրուսայում, Հալեպում և այլ քաղաքներում, որտեղ արտադրանքը, մինչև Եվրոպականի ներմուտը Թուրքիա, արտադրության կազմակերպման իր ձևով, ընդգրկման շրջանակներով, վաճառահանման շուկաներում խաղացած դերով հազիվ թե հնարավոր լիներ տեղակայել ֆեոդալական արտադրանքանակի սահմաններում: 1800—1805 թթ. 12 հազար տուն ունեցող Ուրֆան բանեցնում էր կտավագործական

400 դազգահ, որոնք կենտրոնացված էին արդեն վաճառորդներին ենթարկվող երկու տասնյակ արհեստանոցներում, աշխատում էին բերված հումքով և արտադրանքի դիմաց ստանում միայն աշխատավարձ։ Շահագործվում էր հիմնականում կանանց և երեխաների աշխատանքը։

Մ. Ա. Ուբիչինին վկայում է, թե դարակեսի Դիարբեքիլը և Բրուսան տարեկան արտադրում էին 400.000 ղուրուշի արժողությամբ մետաքսյա կտորեղեն, այսինքն 1812 թ. արտադրանքի ¹/₁₀-ը⁹⁵։ Ուրեմն, դարի առաջին քառորդին այս քաղաքները միջին ու մոտավոր հաշվով արտադրել են 4 միլիոն ղուրուշի արժողությամբ կերպասեղեն։ Արտադրողներն ու հատկապես վաճառողները հիմնականում հայերն էին։ Բրուսայի (Բուրսայի) հայ մետաքսագործները 1830-ական թթ. տարեկան արտադրում էին 100 հազար թուփ մետաքսյա գործվածքներ։

Արևմտահայ արհեստագործության բնագավառում առաջացել էին մի շարք նոր ու հատկանշական երևույթներ։ Հումքի բազային մոտ լինելով, վաճառահանման շոսկանների հետ կապված միջնորդ առևտրականների թելադրանքով, գնորդների պահանջարկով, պետության ուղղակի ու անուղղակի միջամտությամբ խմբավորում էր կատարվել արհեստատեսակների մեջ, ոչ միայն ըստ ձևերի, այլև ըստ քաղաքների։ Միևնույն ապրանքի արտադրման համար գործադրվող աշխատանքը բաժանվում էր, տրոհվում տարբեր քաղաքների միջև։ Այսպես, օրինակ, պղինձը հանվում էր Արդանա-մաղենի և այլ հանքերից, հալվում Եվդոկիայի դալ-խանե կոչված պղնձահալ հնոցներում, դարձվում պղնձյա ձողեր կամ թիթեղներ և ապա նորից վերադարձվում Թուրքիայի ամենատարբեր քաղաքները։ Օտար շուկաներում վաճառելու համար պատրաստված պղնձե ամանեղենը երկրի ասիական մասի գրեթե բոլոր քաղաքներից բերվում էր Եվդոկիա, արտաքնապես ձևավորվում, անագապատվում և նոր միայն արտահանվում։

Նման պրոցեսն ավելի էր խորացել գործվածքեղենի արտադրության մեջ։ 1830-ական թթ. վերջերին Ամասիայում և Մալաթիայում արտադրվում էր մեծաքանակ բեղ կամ բոգաղ կոչվող բաճկոնացու կտորեղենը։ Արտադրանքի մի մասը արհեստագործների ձեռքով ներկվում ու վաճառվում էր տեղական շուկաներում։ Սակայն դա փոքր քանակ էր կաղմում։ Վաճառականների պատվերով, դեռևս չգունավորված հիմնական արտադրանքը հանձնվում էր սրանց, որոնք այն տանում էին Հալեպ և Եվդոկիա, ներկել տալիս ներկատուն-բոյախանաներում, ապա տեղափոխում Մոսուլ, տալիս պասամաճիներին՝ տպահանման, զարդանկարման համար, երբեմն էլ ձևելու և բաճկոններ կարելու, նոր միայն հանում երկրի և դրսի առևտրահրապարակները, վաճառում թանկ գնեքով, ստանում անհամեմատ բարձր շահույթ։ Աստաղը գործում էին Զիլեյում և շրջակա հայկական գյուղերում, ապա տեղափոխում Ամասիա և Եվդոկիա՝ ձևավորման։

Սակայն սրանք դարաշրջանի տիրապետող կացութաձևեր չէին։ Դարի առաջին քառորդին մանուֆակտուրայի ստեղծման նախնական քայլեր էին արվում միայն, հիմնականում իշխում էր ֆեոդալական հետամնաց արտադրա-

⁹⁵ M. A. Ubicini, նշվ. աշխ., էջ 357.

նդանակը: Գյուղատնտեսության նման արդյունագործությունը ևս գտնվում էր ծայրաստիճան հետամնաց վիճակում:

* * *

Չնայած ռազմա-ֆեոդալական բռնատիրությանը բնորոշ խանա-փաշայական սիստեմի ստեղծած արդելքներին, ավազակախմբերի ձեռարձակ գործունեությանը, Թուրքիայի արտաքին ու ներքին առևտուրը XIX դարի առաջին քառորդին բավական աշխուժացել էր: Կայսրությունը առևտրական սերտ փոխհարաբերությունների մեջ էր Եվրոպայի, Ասիայի, Նույնիսկ Ամերիկայի երկրների հետ, ներմուծում էր ոչ-մեծ քանակությամբ գործարանային ապրանքներ, միաժամանակ արտահանում գյուղատնտեսական մթերքներ, հացահատիկ, մրգեր, ինչպես նաև արհեստագործական արտադրանք:

Թուրքիայի արտաքին առևտուրը կենտրոնացված էր քրիստոնյա վաճառականների ձեռքում: «...Ո՞վ է առևտուր անում Թուրքիայում,—գրում էր Ֆ. Էնգելսը,—համենայն դեպս ոչ թուրքերը:... Հույները, հայերը, սլավոնները, արևմտաեվրոպացիները, հիմնավորվելով ծովային նավահանգիստներում, իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը...»⁹⁵:

Թուրք-եվրոպական առևտրի մեջ գլխավոր բաժինը թուրքահայ վաճառականներին էր: Սրանք էին ներմուծում եվրոպական ապրանքներ, որոնք տարածվում էին Պարսկաստանից մինչև Աֆղանստան, առևտրական կետեր ըստեղծում Մարսելում, Հոլանդիայում, Վենետիկում, Անգլիայում, հասնում Հնդկաստան, Ֆիլիպինյան կղզիներ, սահմանամերձ ու հեռավոր ուսական քաղաքները, Ամերիկա, որտեղից և ներմուծում էին բամբակ:

Հայ միջնորդ վաճառականները վաղուց էին հիմնավորվել Կ. Պոլսում, Զմյուռնիայում, Տրապիզոնում, սակայն դարասկզբին նրանց շարքերը համալրվում էին Ալեքից եկած սեղանավորներով, Կեսարիայի բաղադներով, կարնեցի վաճառականներով, եվդոկիացի ու սեբաստացի դրամատներով:

Միջնորդ վաճառականների մի ստվար խումբ մշտական բնակություն էր հաստատել Լիվոռնոյում, Մարսելում, Մանչեստրում, Հոլանդիայում, Վինետիկում, Ամստերդամում:

Մինչև 1830-ական թթ. Թուրքիայի վաճառաշահ ներքին, մասամբ էլ արտաքին առևտուրը հիմնականում ցամաքային էր և երկաթուղիների բացակայության պատճառով քարավանային առևտրի բնույթ ուներ: Մեծահարուստ կոմպարադորները Արևմտյան Հայաստանից ու հայաբնակ նահանգներից արտահանվող ապրանքները քարավաններով տեղափոխում էին Պարսկաստանի վրայով, կապվում Բաղդադի ու Բասրայի հետ: Նրանք Սև ծովով ապրանքներ էին տեղափոխում Տրապիզոն, Ղրիմ, Կ. Պոլիս ու Զմյուռնիա, ապա Արևմտյան Եվրոպա:

Այդ կապակցությամբ Ֆ. Էնգելսը գրել է. «Կ. Պոլիսը և մանավանդ, ասիական Թուրքիայում գտնվող Տրապիզոնը հանդիսանում են ներքին Ասիայի, Տիգրիսի և Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի և Թուրքեստանի քարա-

վանային առևտրի գլխավոր կենտրոնները, Եվ այդ առևտուրը նույնպես արագորեն աճում է ...իր դիրքի շնորհիվ Տրապիզոնն ավելի է համակերպված այդ առևտրին, քան որևէ այլ կետ: Նրա հետնախորքի վրա գտնվում է Հայկական բարձրավանդակը, որն ավելի հեշտ անցանելի է, քան սիրիական տափաստանը և բավականաչափ մոտ է գտնվում Բաղդադին, Շիրազին ու Թեհրանին: Վերջինս առևտրական միջանկյալ կետի դեր է կատարում Խիվայից ու Բուխարայից եկած քարավանների համար: Մանչեստրի բորսայում կարելի է ակնհայտորեն տեսնել, թե ինչ մեծ նշանակություն է ստանում այդ առևտուրը և Սև ծովի առևտուրն առհասարակ...»⁹⁷:

Թուրքիայի հայ գաղթօջախներում հասունանում էր Եվրոպայի հետ կապված կոմպրադորական-առևտրական դասը, որն իր գործարքներից խնայած գումարները պահում էր արտասահմանյան բանկերում:

Նոր կազմավորվող այս դասը, չնայած իր վիճակի անկայունությանը, չէր մտածում գոյություն ունեցող կարգերը փոխելու, Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու մասին և, խուսափելով դիմադրական պայքարից, անցնում էր արտասահման:

Արևմտյան Հայաստանի առևտուրը կատարվում էր քաղաքներում, գերազանցապես փաշայանիստ մեծ շահաստաններում: Առևտուրը ծաղկել էր այնտեղ, որտեղ դրա համար քիչ թե շատ հնարավորություններ կային, իսկ Հայաստանի Հայաստանում կորցրել էր իր նախկին նշանակությունը: Երբեմնի վաճառաշահ Բիթլիսում, Մուշում, Բայազետում, Վանում, Դիարբեքիքում այլևս չկար նախկին եռուզեռը, որն ստեղծում էին գլխավորապես հայ վաճառականները: Բացի Դիարբեքիքից, մյուս կենտրոնները վերածվում էին գավառական հեռամենաց քաղաքների, բավարարվում միայն տեղական արտադրանքի վաճառքով կամ անցորդ քարավաններին հանգրվան տալով:

Բաղեշի վիճակը քիչ ալ էր: Այն միակ կենտրոնն էր, որի վրայով Վանի հյուսիսային շրջանները կապվում էին Դիարբեքիքի և Միջագետքի հետ: Քաղաքի փոքրաքանակ հայ վաճառականներն ընկերանում էին Հալեպից Քավրիզ գնացող քարավաններին և արտահանում գյուղատնտեսական արտադրանք: Շուրջ 300 խանութներ վաճառում էին անցորդ վաճառականներից գնած ապրանքներ, սակայն հայերը, չկարողանալով վճարել Շերեֆների տոհմի սահմանած ծանր հարկերը, անընդհատ կողոպտվելով, հարստության հետ վտանգի տակ դնելով կյանքը, ստիպված էին լքել հայրենի բնօրրանը և սփռվել Թուրքիայով մեկ:

Գրեթե նույն վիճակում էր հայկական 1487 գերդաստան ունեցող Բայազետը: Քաղաքում կար 331 խանութ, իսկ Դիադինում՝ 22, երկու քարվանսար⁹⁸: Առևտուրը խզնով վիճակում էր, արհեստավորը տալիս էր 650 դուրուշ հարկ, խանութատերը՝ մինչև 1100 դուրուշ: Քուրդ խանի և ցեղապետների վերցրած ապրանքների գլխաց առևտրականը ոչինչ էր ստանում:

Մուշը, Սղերդը, Բալուն, Դերսիմը, Չարսանչակը ունեին միայն մանրավաճառներ: Վանն ուներ երեք փայտաշեն «բեզիստաններ», շուրջ 500 խանութ:

⁹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том 9, стр. 12.

⁹⁸ Վրացական ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 21, գ. 2462, ք. 3, գ. 2646, ք. 9, 1829 ք.:

Հայտնի առևտրական էր Ավետիս Փիրղալեմյանը, որն իր շուրջը համախմբած մի խումբ հայ վաճառականների հետ գնում էր Թավրիզ, Թիֆլիս, Կ. Պոլիս, Ռուսաստան, արտահանում Վանի ռաշտխու շալը՝, ոսկյա ապարանջաններ, գլուղատնտեսական արտադրանք, ներմուծում՝ գործվածքեղեն, մետաղ, սառն զենք ու հրազեն։ Վանի Թամուր փաշան բանտարկեց վաճառական Ավետիսին, օսմանյան հազար ոսկու տուգանք առավ և սնանկացրեց նրան⁹⁹։ Հարուստ վաճառականներ էին Ախիշան Ղարասեֆբեյանը, Մահտեսի Գալուստ Շաշկատրյանը, Մարտիրոս աղան։ Սակայն վաշկատուն ցեղապետերը սրանց ամբողջ ունեցվածքը խլեցին ու իրենց էլ հալածեցին։

Կարին քաղաքի բնդեանու տեսք

Դրությունը որոշ չափով այլ էր այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Կարինը, Սեբաստիան, Եվդոկիան, Տրապիզոնը, Մարաշը, Ադանան։ Սրանք դառնում էին ներքին ու արտաքին առևտրի նշանակալից շուկաներ, ներմուծում, վաճառում ամենատարբեր ապրանքներ։ Եվրոպայից, Պարսկաստանից Ռուսաստանից ներմուծում էին արդյունաբերական ապրանքներ, մասնակցում համաշխարհային շուկաներում կատարվող առևտրին։ Տրապիզոնի, Կ. Պոլսի, Զմյուռնիայի հայ վաճառականները առևտրական լայն կապեր ունեին Մոսկվայի, Նիժնի-Նովգորոդի, Աստրախանի, Մանչեստրի, Լիվոռնոյի, Վենետիկի, Նույնիսկ հեռավոր Հնդկաստանի շուկաների հետ։ Սրանք արտահանում էին Հալեպի փարշա՝ ոսկեղաճ մետաքսյա կտորեղեն, Դամասկոսի մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ, Մարաշի, Կարինի բրդյա աբաներ, Սեբաստիայի,

⁹⁹ Մատենադարան, ձեռագիր 6237, Թերթ 347 ա, 348 բ։

Կեսարիայի գեղեցիկ ձևավորված մեծածավալ ու փոքրիկ գորգեր, թաշկինակներ, լուսամուտի վարագույրներ, Բաղեշի ոսկեթել մետաքսյա դիպակներ, Ռուսաստան արտահանած արդյունաբերական ապրանքների մեջ հայտնի էին Արգվինի և Նրգնկայի դումաշը, Վանի, Կարինի, Մարաշի ալաջան, Տրապիզոնի մահուդը, Կարինի ֆեսերը, Դամասկոսի մետաքսյա և բամբակյա գործվածքներ և այլն¹⁰⁰:

Արտահանվում էին նաև տորոն, ծխախոտ, բամբակ, խեժ, բուրդ, մորթիներ, մեղրամոմ, չորացրած մրգեր, ընկուզենու կոճղեր, հացահատիկ, մանր ու խոշոր եղջերավոր անասուններ: Ներմուծում էին երկաթեղեն, շաքար, օճառ, շիթ, մահուդ, ապակի, թել, արհեստագործական ու գյուղատնտեսական գործիքներ, ոգելից խմիչքներ, մշակված ծխախոտ: Ներմուծած ապրանքները, տեղական արտադրանքի մի մասի հետ, վաճառում էին հայկական ու հայաբնակ քաղաքներում, նույնիսկ հեռավոր գյուղերի խանութներում:

Արհեստավորների հավաք Կարին քաղաքում

Կարինը վաղուց ի վեր հռչակված էր իբրև առևտրի խոշորագույն կենտրոն, տարանցիկ առևտրական ուղիների հանգուցող, հվրոպական ու ասիական ալյուրանքների մթերող, անցորդ առևտրականներին հանգրվանելու հնարավորություն ընձեռող քաղաք, որը տարածված էր գրեթե ողջ Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական կենտրոնի և խոշոր շուկայի դեր էր ստանձնել: Ի տարբերություն մյուս քաղաքների, Կարինի առևտուրը սեզոնային չէր: Ամբողջ տարին 2 խոշոր, 10-ից ավելի մանր շուկաները, շուրջ 50 խաները, 1500 խանութները լիքն

էին ապրանքներով: Ամեն ամիս ուղտերով անցնող, Եվդոկիայից եկող ու թափրիզ գնացող քարավաններ կային այնտեղ¹⁰¹:

Կարինի հայ վաճառականները Պարսկաստանից բերում էին շալեր, «գալիախցու մորթիներ», ալաճա կտորեղեն, բամբակ, մուշտակներ: Թուրքիայի այլ վայրերից Կարին էին ներմուծում սպիրտ, երկաթ, պղինձ, կտավեղեն, բամբակ, առլաս, չուխա, սուրճ, շաքար և այլն:

Կարինի էսնաֆություններում համախմբված արհեստավորների մեծ մասը արտադրանքն իրենք էին վաճառում, իսկ բազաղները կամ սրանցից էին զընում, կամ խոշոր վաճառականներից, կամ էլ քաղաքով անցնող քարավաններից, երբեմն էլ ներմուծում էին երկրի մյուս շրջաններից:

Եվդոկիան «Փոքր Ասիայի վաճառականության կենտրոնն էր... Այնտեղ հաճախ երթեկեկում էին ամեն կողմերի քարավանները»¹⁰²: Քաղաքում եղած շորս շուկաների 551 խանութներում վաճառվում էր տեղական արհեստավորների արտադրանքը, ինչպես նաև Կեսարիայից բերած տորոնը, դեղին ներկը, Զմյուռնիայի չուխան, համեմը, շաքարը, թուղթը, Այտընի բամբակը, Կարինի պղինձը, երկաթը, Դիարբեքիի կտավը, Մոսուլի կտավն գործվածքները, գունավոր թաշկինակներ: Եվդոկիան ամեն տարի արտահանում էր 500 հազար թուրքական ոսկու արժողությամբ ապրանքներ, շուրջ այդքանի էլ ներմուծում:

Սեբաստիայի առևտուրը շատ աշխույժ էր XVIII դարի վերջերին. քաղաքը տարեկան արտահանում էր 475 հազար ոսկու արժողությամբ աստառացու, ներմուծելով եվրոպական ու ասիական ապրանքներ: Սեբաստիայում կային մինչև 50 հազար ոսկի դրամագլուխ ունեցող հայ վաճառականներ: Սակայն դարասկզբին Չապան-օղլուների գործած վայրագությունների հետևանքով երկրում ստեղծված անիշխանական դրության պատճառով առևտուրը նվազել էր: Քաղաքը տնտեսական զարգացման նոր թափ ստացավ 1830-ական թթ., երբ հայերի ձեռքում կենտրոնացվեց Սամսոնի, Զիլեի, Մարզվանի, Արաբկիրի, Մալաթիայի առևտուրը:

Կեսարիայում ապրում էին խոշոր առևտրականներ, հարուստ դրամատերեր, ամիրաներ ու սեղանավորներ: Կեսարացի առևտրականները հասնում էին մինչև Բոսֆոր, Լամանշ, հիմնվում Լոնդոնում ու Մանչեստրում, Լիվոռնոյում ու Փարիզում: Սակայն կեսարացի հայ վաճառականները գերազանցապես կոմպրադորներ էին, երկրին քիչ առնչված:

Կեսարիայի հետ ընդհանրություն ունեւր Ակնը: Այս քաղաքը Թուրքիայի տնտեսական կյանքում մեկ դար շարունակ խոշոր դեր խաղաց, ամիրայական գերդաստաններ տվեց Կ. Պոլսին, Զմյուռնիային: Դարասկզբին ամիրաներն իրենց ձեռքն էին վերցրել կայսրության տնտեսության հիմնական ճյուղերը: Թուրք փաշաները նրանց էին հանձնարարում հարկերի գանձումը Փոքր Ասիայում: Կեսարացի ամիրաները շահագործում էին Կապան-մատենի հանքերը, կազմակերպում պղնձի, ձեռագործ արհեստների արտադրանքի վաճառքը և դիզում հարստություն:

Այսպիսով, XIX դարի առաջին երեսնամյակին Արևմտյան Հայաստանի

101 Տե՛ս ՌԱՔԱ, Գլխավոր արխիվ, ց. 8, գ. 13, մ. 15, թ. 2—3:

102 Ղ. Իճճիճեան, Աշխարհագրութիւն, մասն Ա, էջ 291—292:

և Փոքր Ասիայի հայաբնակ քաղաքների առևտուրը որոշ աշխուժություն էր ապրում: Սակայն վաճառականությունը կանգնած էր բազմաթիվ դժվարությունների առաջ: Առևտուրը գտնվում էր անապահով վիճակում, չկար անձի ու գույքի պաշտպանության երաշխիք: Երկրի համար ողբերգական էր կապիտալի օտարումը, այսինքն տնտեսված, շահած գումարները եվրոպական բանկերին պահ տալը: Վաճառականները վախենում էին ունեցվածքի հետ միասին կորցնել նաև կյանքը: Այդ պատճառով դրամը փոխանակ շրջանառության մեջ դնելու, այն վերածում էին ոսկու կամ դնում օտար բանկերում կամ էլ պահում թաքստոցներում:

Այս տասնամյակներին դրամի կարիքի պատճառով բարձրանում էին մաքսային տարիֆները, մաքսատների աշխատողների բռնությունն ու կամայականությունը սահման չունեն, ծանրանում էին անընդհատ ավելացվող պետական հարկերն ու տուրքերը, հաճախակի էին դառնում բռնագանձումները, վաճառականի ողջ ունեցվածքի պետականացումը: Բնական է, որ գաղափարային վաճառականությունը նման պայմաններում չէր կարող ավելի ընդլայնել իր գործարքները: Ի տարբերություն կոմպրադորական բուրժուազիայի, կապված լինելով բնաշխարհին, նեղվելով Թուրքիայի վարած մաքսային քաղաքականությունից ու անիշխանությունից, նա ընդդիմադիր դիրք էր գրավում և ջանում ազատվել տիրող կարգերից:

7. ԱԶԳԱՅԻՆ ՃՆՇՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՆՐԱՆՔՆԵՐԸ

Թուրքահայատակ քրիստոնյա ժողովուրդները ենթարկվում էին ազգային ու քաղաքական բիրտ ճնշումների, կրոնա-բարոյական անարգանքի: Ուտահարվում էր նրանց մարդկային արժանապատվությունը: Հայերը, հույները, սլավոնները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից, Անկախ դասային և ունեցվածքային տարբերություններից, ոչ մահմեդական ժողովուրդները կոչվում էին ռայա, զիմմի, գլավուր (անհավատ):

«Ղուրանը և դրա վրա հիմնված մուսուլմանական օրենսդրությունը», — գրում է Կ. Մարքսը, — աշխարհագրությունը և տարբեր ժողովուրդների ազգագրությունը հանգեցնում է նրանց՝ երկու երկրների և երկու ազգությունների՝ ուղղահավատների և անհավատների բաժանելու հասարակ և հարմար բանաձևմանը: Անհավատը դա գլավուրն է, թշնամի: Իսլամն օրենքից դուրս է դնում անհավատներին և անընդհատ թշնամության վիճակ է ստեղծում մահմեդականների և անհավատների միջև»¹⁰³:

Հայերի իրավազրկությունը առավել դաժան կերպարանք ստացավ XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդին: Քաղաքական ճնշումների խրատացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ ռազմատենչ Թուրքական հորդանքը և արյունածարավ ենիչեբիներն ալլես անկարող էին նոր արշավանքներ կատարել, նոր ժողովուրդներ ստրկացնել, նախկինի պես անհամար ավար ու ռազմագերիներ ձեռք բերել: Թուրքական երբեմնի ահարկու յաթաղանը Արևմուտքում դեմ էր առել Եվրոպայի, Արևելքում՝ Ռուսաստանի ամրակուռ վահանին, փշրվել ու հտ էր շարտվել: Սուլթաններն այժմ ստիպված էին

¹⁰³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, том 10, стр. 167.